

Д. П. Єфремов,
к.е.н., докторант,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», м.
Київ

МІГРАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТА ПРЕВЕНТИВНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

D. P. Iefremov,
PhD, doctoral, Kiev National Economic University Named After Vadym Hetman, Kiev

INTELLECTUAL CAPITAL MIGRATION AND PREVENTIVE POLICY OF THE STATE

Система вищої освіти вносить вирішальний вклад у формування інтелектуального капіталу нації, який, у свою чергу, суттєво впливає на перспективи інноваційного розвитку країни. Проте, підготовка кваліфікованих кадрів є надзвичайно дорогою та тривалою, а її інтеграція до національної економіки для багатьох країн світу є складним завданням. У глобалізованому світі зняття меж на міграцію робочої сили веде до моментального «відтоку мізків» за кордон, оскільки вони є найбільш мобільною її складовою. Талановитих осіб до еміграції здебільшого стимулюють індивідуальні кар'єрні перспективи, висока якість життя за кордоном або сучасна система освіти. Україна на сьогодні не має жодної із зазначених переваг і повинна шукати інші шляхи утримання інтелектуального капіталу. Корисним для нас може стати досвід Китаю, який за допомогою ефективної превентивної політики демонструє успіхи в боротьбі з «відтоком мізків». Вивченню її змісту та структури присвячена дана стаття.

The system of higher education makes a decisive contribution to the formation of the nation's intellectual capital, which in turn influences the perspectives of its innovational development. However, the training of qualified personnel is extremely expensive and lengthy, and its integration into the national economy for many countries is difficult. In a globalized world, removing the limits on the migration of labor leads to immediate "brain drain" abroad because well-educated people are highly mobile. Talented people are stimulated to emigrate primarily by the individual career prospects, high quality of life abroad or a modern education system. Ukraine currently does not have any of these benefits and should seek for other ways of keeping intellectual capital. Paragon model for us could become the experience of China, which using preventive policy demonstrates good progress in the fight against "brain drain". This article is devoted to the study of its content and structure.

Ключові слова: вища освіта, інтелектуальний капітал, «відтік мізків», державне регулювання, Китай.

Keywords: higher education, intellectual capital, "brain drain", migration policy, China.

Постановка проблеми. Загострення міжнародної економічної конкуренції в результаті глобалізації світу повсюдно створює потужні стимули як для окремих господарюючих суб'єктів, так і для країн у цілому до віднайдення та використання національних ендогенних факторів і джерел укріплення власних позицій і переваг. Успіхи кількох малих та бідних на ресурси країн (Ізраїль, Швейцарія, Ірландія) яскраво демонструють усім, що перемога в конкурентному суперництві зовсім не забезпечується багатством матеріальних нестворених активів, вигідним просторовим розташуванням чи надлишком фізичного або

фінансового капіталу. Передовим фактором гарантування економічного розвитку в постіндустріальному світі є, як добре відомо, науково-технічний прогрес, що уособлюється в його носіях – науковцях, інженерах, управлінцях і т.д. – усіх креативних особах, які здатні ефективно оперувати накопиченими знаннями та інформацією і у сукупності являють собою інтелектуальний капітал нації.

Найбільшою мірою за розміри та якість інтелектуального капіталу країни несе відповідальність діюча в ній система освіти (особливо її вища ланка). Розуміючи її значимість, уряди країн світу витрачають на фінансування освіти щорічно десятки мільярдів доларів, а відносні витрати на її обслуговування у їх бюджетах займають перші позиції. Підготовка майбутнього фахівця чи науковця – тривалий і дорогий процес, але складність також криється у тому, як утримати його в межах країни, перешкодити міграції та інтегрувати створений інтелектуальний капітал у національну економіку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен інтелектуального капіталу широко досліджений як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі. Він є фундаментальною складовою сучасних теорій економічного зростання, детальний огляд яких представлено, наприклад, у І. Радіонової [1]. Більшої уваги потребує проблема відтоку інтелектуального капіталу, що поруч із трудовою міграцією є одним із найгостріших викликів з часів незалежності для України. Особливості її перебігу та фахової стратифікації є об'єктом уваги вітчизняних соціологів (Е. Лібанова [2], Н. Прохоренко [3], Н. Пархоменко [4]); економістів цікавлять статистичний розмах явища (З. Бараник [5]), детермінанти (О. Мирончук [6]) та зв'язок з політикою євроінтеграції (Л. Опфельд [7]). Дослідники погоджуються, що інтелектуальна міграція має позитивні аспекти у випадку, коли талановиті науковці, молоді спеціалісти і студенти з часом повертаються на батьківщину, але підтверджують, що втрати, особливо для країн, що розвиваються, переважають вигоди від неї. У той же час пошуку засобів протидії втратам інтелектуального капіталу або перетворення його відтоку на «циркуляцію» уваги у вітчизняній дослідницькій літературі практично не приділяється.

Постановка завдання. Тому в межах даної роботи автор має на меті, узагальнивши знання про сприятливі для міграції «мізків» фактори, проаналізувати досвід превентивної по відношенню до неї державної політики, накопичений Китайською Народною Республікою, – країни, що демонструє один з найкращих результатів у боротьбі з проблемами інтелектуальної міграції.

Виклад основного матеріалу. Зміна секторної структури економіки на користь сфери послуг, що проявляється у скороченні зайнятості в сфері виробництва, стала потужним драйвером зростання попиту на кваліфіковану робочу силу. В сучасних умовах суттєво зріс ступінь свободи людського капіталу внаслідок скорочення інтенсивності його зв'язків із фізичним капіталом, що уможливило високу мобільність як фахових робітників, так і науковців і студентів. У глобалізованому світі зазначені фактори формують ґрунт для інтенсифікації циркулювання між країнами інтелектуального капіталу (представленого не тільки вченими чи технічними спеціалістами, а також і корпоративними менеджерами, консультантами, військовими фахівцями, бізнесменами, креативними особами творчих професій). Країни часто розшаровуються на ті, де чистий зовнішній потік креативного класу є негативним за період (спостерігається *brain drain*), і ті, де він є позитивним (*brain gain*).

Зрозуміло, що втрата інтелектуального капіталу тягне за собою зниження конкурентоспроможності країни та уповільнення темпів її зростання. Більше того, подібна країна перетворюється на донора для інших, потерпаючи від тягаря втрат, викликаних неспроможністю отримати загальну вигоду від інвестованих суспільством коштів у створення, підготовку та освіту талановитих співвітчизників. Не останню роль у цьому відіграє неефективна національна система освіти, не спроможна підгодовувати спеціалістів, що будуть абсорбовані національним господарством. Результатом її провалу стає вплив обдарованої молоді в пошуках кращої освіти за кордон.

Створити уявлення про масштаби явища міграції потенційного інтелектуального капіталу можна, спираючись на такі параметри як вихідна та вхідна мобільність студентів, що являють собою відношення чисельності осіб, що поїхали з країни / прибули до країни з метою навчання, до загальної кількості студентів у ній. Інформація про згадані показники публікується на сайті Інституту статистики при ЮНЕСКО (табл. 1).

Таблиця 1.

Вихідна та вхідна мобільність студентів у деяких країнах світу в 2013 р., %

Назва країни	Вихідна мобільність	Вхідна мобільність	Назва країни	Вихідна мобільність	Вхідна мобільність
Найрозвинутіші країни світу			Країни пострадянського простору		
Велика Британ.	1,15	17,46	Азербайджан	9,09*	2,50*
Італія	2,47*	4,04*	Білорусь	6,39	2,41
Німеччина	4,29	7,07	Естонія	6,44	2,90
США	0,30	3,93	Казахстан	6,25	1,11
Франція	3,60	10,24	Латвія	6,65	3,71
Швейцарія	4,24	16,86	Молдова	14,20	1,88
Швеція	4,05	5,83	Росія	0,67	1,84
Японія	0,86*	3,88*	Україна	1,80	2,25

Країни центральної та південної Європи			Інші країни світу		
Болгарія	8,67	4,08	В'єтнам	2,38	0,16
Греція	5,14*	4,37*	Бразилія	0,44	0,21*
Польща	1,21	1,46	Індія	0,64	0,10
Румунія	3,27*	1,84*	Китай	2,09	0,28
Угорщина	2,37	5,76	Мексика	0,82	0,24
Чехія	2,93	9,39	Туреччина	0,90	1,09

Джерело: [8]

* - дані наведено за 2012 рік

Як випливає із наведених даних, найрозвинутіші держави світу виступають чистими реципієнтами міграційних потоків талановитої молоді, в той час як її донорами є слабкорозвинуті країни ЄС (напр., Румунія, Болгарія, Естонія, Латвія), країни пострадянського простору з неререформованою системою освіти (Білорусь, Казахстан, Молдова, Україна), інші країни світу, що розвиваються, із ригідною системою неекономічних інститутів (В'єтнам, Індія, Мексика та ін.).

У світовій практиці вирізняються кілька різних варіантів державної політики протидії відтоку інтелектуального капіталу, які можна згрупувати у наступні групи [9, с. 17-18].

1) політика заохочення до повернення – за рахунок створення пільгових податкових умов, пом'якшення умов набуття громадянства (в тому числі для членів їхніх родин) мотивувати мігрувавших раніше співвітчизників до повернення;

2) політика фізичного обмеження – створення штучних міграційних бар'єрів для виїзду до визначених країн, практикується в недемократичних державах та є низькоефективною в сучасному світі;

3) політика селективного найму – відновлення втраченого інтелектуального капіталу за рахунок найму еквівалентних за фахом втраченим спеціалістів у країнах Третього світу;

4) політика компенсації втрат – відшкодування втрат людського капіталу за рахунок розміщення додаткового податкового тягаря на емігруючих осіб чи на економічні відносини з тими країнами, що стають їх реципієнтами;

5) політика управління експатріантами – націлена на соціально-економічну співпрацю з діаспорою через заохочення її до збереження чи інтенсифікації економічних відносин з колишньою батьківщиною;

6) політика утримання – націлена на опосередковане зниження мотивів до еміграції за рахунок стимулювання компонентів економічного розвитку (інвестицій в цільові галузі, спеціальних надбавок до зарплат, ініціації інфраструктурних проектів тощо) всередині країни.

Формування національної стратегії протидії *brain drain* перебуває під впливом багатьох факторів – розвинутості країни, емкості та структури її ринку праці, якості системи освіти, особливостей політичної системи. Звідси більшість держав, що стикаються з проблемами міграції інтелекту, використовують суміш із зазначених напрямів політики, але часто в ній можна виокремити домінуючі елементи.

Наприклад, у Сполучених Штатах цільових постійно діючих державних інститутів із притягнення інтелектуального капіталу до країни немає, перевага надається приватним ініціативам (фондам та грантовим програмам), спрямованим на утримання або селективне заміщення талановитих осіб. У Великій Британії діяльність уряду в цій сфері є більш помітною, але невисокою – він бере на себе забезпечення гідної оплати праці тим із науковців, хто працює в суспільному секторі. У Швейцарії на правах комерційної організації функціонує Національна наукова фундація, яка на конкурсних засадах підтримує працевлаштування, кар'єрний розвиток та ротацию молодих науковців у університетах, дослідних установах чи окремих проектах. Усі перелічені країни відзначаються високою якістю умов проживання, висококонкурентною системою вищої освіти, достатністю капіталу в розпорядженні приватного сектору для покупки кваліфікованих кадрів, толерантним ставленням суспільства до іммігрантів, що в цілому дозволяє їм спиратися на пасивні ринкові механізми утримання інтелектуального капіталу.

Країни, що розвиваються, позбавлені зазначених переваг, а тому вимушені вдаватися до альтернативних стратегій активного характеру задля збереження та розвитку національного інтелектуального потенціалу. Україна, на жаль, належить до тих країн, які, маючи наукову базу та освітні традиції, демонструють нездатність до їх утримання та розвитку, швидко втрачаючи талановиту молодь. У пошуках механізмів протидії інтелектуальній девальвації нашої країни корисним, на думку автора, є аналіз превентивної політики *brain drain*, що використовується КНР. Ситуація в її системі освіти виявляється подібною до української, проте уряд займає активну позицію та реалізує комплексну систему заходів, спрямовану на виправлення ситуації. Проаналізуємо її детальніше.

За фізичними обсягами сектор вищої освіти в Китаї є найбільшим у світі. Але коефіцієнт покриття вищою освітою відповідної вікової групи складає лише 27 %, що створює в країні специфічний ринок послуг вищої освіти із високим попитом та низькою малоеластичною пропозицією навчальних місць. 70 – 75 його відсотків на сьогодні припадає на державні навчальні заклади. Відповідно, уряд покриває основну

частину їх фінансових потреб (у середньому біля 2/3), решта забезпечується платою за навчання від студентів та коштами, заробленими самими університетами.

Серед проблем такої моделі вищої освіти, що утворилась в КНР, слід відзначити наступні. 1) Низький рівень фінансової підтримки студентів: стипендії та пільги отримують лише 3 % учнів, хоча річна вартість освіти є невисокою та субсидується державою. 2) Значна ступінь спеціалізованості підготовлених вчз студентів. За цією ознакою вона помітно відрізняється від західноєвропейських та особливо американських університетів, які пропонують спеціальності та навчальні програми, орієнтовані на персональні інтереси, набуття індивідуальних життєвих навичок, розкриття таланту і особистісний розвиток тих, хто навчається. Натомість китайська економіка, з одного боку, потребує великої кількості технічних спеціалістів та поглиблених знань в сфері прикладних наук, з іншого боку, внаслідок низького рівня універсальних знань у випускників спостерігається невисокий рівень креативності та творчості мислення, вміння прикладати набуті навички до інших сфер життєдіяльності. Як наслідок ускладнюються перспективи необхідного в найближчому майбутньому розвитку економіки на основі інноваційних перетворень. Тому в навчальні плани багатьох вчз були введені додаткові дисципліни гуманітарного спрямування. 3) Проблема управлінської автономії китайських університетів. Якщо американські та західноєвропейські інститути володіють так би мовити повною автономією, вирішуючи самостійно не тільки навчально-методичні питання, а й фінансові, і кадрові проблеми, то аналогічні утворення в Китаї на сьогодні мають лише процедурну автономію, що обмежує їх компетенцію адаптацією навчального процесу до національних стандартів. Органом, що здійснює нагляд та управління внутрішньою ситуацією в китайських вчз, визначає цілі їх розвитку, а також рівень оплати праці викладачів, є Міністерство освіти. Висока зарегульованість системи освіти знижує її привабливість для викладачів та вчених з інших країн світу, перешкоджаючи її повноцінній інтеграції до міжнародного освітнього простору.

Наслідками зазначених проблем можна вважати значні обсяги міграції молоді з Китаю за кордон – понад 300 тисяч осіб щороку виїждять для пошуку вищої освіти закордон. Хоча рівень вихідної мобільності студентів за світовими мірками (табл. 1) є невисоким – 2,1 % у 2013 р. – тим не менше він є найвищим серед країн БРІКС, де його середнє значення складає 0,6 %. Частково він компенсується вхідною мобільністю іноземців, рівень якої піднявся до 0,3% у 2013 р., але більшість із тих, хто із року в рік приїждять на навчання до Китаю, цікавляться його мовою, історією та культурою (до 67 %), а також медичними знаннями та практиками (понад 13 %) [1, с. 22], що опосередковано ускладнює ситуацію в драйверах економічного зростання країни – галузях видобувної та обробної промисловості, які потребують великої кількості саме технічних фахівців.

Лише біля 6 % (11 – 12 тис.) молодих осіб, що виїждять за кордон, отримують фінансову підтримку від держави, більшість же – до 90 % – самостійно фінансують своє навчання там. Найбільшою популярністю серед китайців користуються вчз Сполучених Штатів, Японії, Австралії, Великої Британії та Кореї – тобто, країн-сусідів та англomовних країн. Познайомившись з культурою, здобувши сучасну освіту та отримавши гарні перспективи працевлаштування у таких ліберально-демократичних країнах, китайська молодь швидко глобалізується і втрачає бажання повертатися до своєї батьківщини, де її майбутнє може виявитися не таким райдужним, а свобода обмеженою. У 2010 році лише 47 % із тих хто поїхав на навчання за кордон, повернулися додому [10, с. 24].

Усвідомлюючи загрозову тенденцію до посилення *brain drain*, уряд КНР діє на випередження, вживаючи посилені заходи різноспрямованого характеру із стимулювання повернення студентів і вчених із-за кордону додому. Таким людям пропонується полегшений доступ до робочих місць і кар'єрного просування в сферах освіти, науки, високотехнологічної промисловості, фінансів, страхування, торгівлі і менеджменту. Ті ж студенти та вчені, що залишилися закордоном, активно інтегруються державними агенціями в китайські науково-технологічні мережі за допомогою програм участі в короткотермінових лекціях, міжнародних обмінах, спільних дослідженнях, технічних консультаціях та інформаційній підтримці. Не тільки центральна влада, а й місцеві адміністрації, підприємства та освітні та наукові установи приймають участь у просуванні таких заходів підтримки. Для їх фінансового та організаційного забезпечення окремо створені спеціальні інститути, грошові фонди і програми підтримки талантів, серед яких найважливішими є [10, с. 27]:

- Фонд для запуску науково-технологічних досліджень “поверненців”.
- Програма розвитку талантів для XXI століття.
- Програма “Чунхуї” – для власників докторських дипломів і видатних вчених у своїх галузях.
- Чандзяньська програма стимулювання вчених – фінансова підтримка для молодих і середнього віку вчених у визначених сферах, які навчалися за кордоном і запрошуються на посади професорів і доцентів до китайських вчз.
- Програма із академічних короткострокових повернень для вчених, що проводять дослідження закордоном.

Китайська влада як центрального, так і провінційного рівня турбується не лише про академічну інтеграцію та матеріальне заохочення молодих учених, що повернулися до країни із західними дипломами, але й бере на себе вирішення частини їх побутових проблем: наприклад, у дослідженні Сянг та Вей [11, с. 520] зафіксовано існування кількох десятків мікропрограм, націлених, поміж іншим, на освіту дітей поверненців, на покращення офісно-кадрового забезпечення їх роботи, на реєстрацію їх домогосподарств та

майнових прав, на полегшення їм перетину кордону і навіть шлюбного становища. Основна маса таких “маленьких приємностей” реалізується можновладцями через інфраструктурний потенціал спеціальних економічних зон та технопарків, куди репатріантів активно закликають працювати.

Уряд країни також піклується про інформаційне супроводження та PR подій, пов'язаних із вченими та молоддю, які повернулися з освітою та науковими ступенями з-за кордону, публічно висвітлюючи вручення їм державних нагород, запрошуючи на відкриття знакових об'єктів, популяризуючи серед громадськості відомості про їх наукові здобутки, чим надає особливого символізму їх патріотичній поведінці.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, для подолання *brain drain* китайська влада створила розгалужену мережу превентивних політик, в основу якої покладено суміш з елементарних заходів, націлених на утримання та заохочення до повернення носіїв інтелекту. Вартим уваги є те, що відповідні китайські програми націлені не лише на конкретних талановитих осіб, але і на трансформацію загальної суспільної свідомості, намагаючись створити та зафіксувати в ній чіткий зв'язок між поверненням на батьківщину випускників і вчених та їх очікуваними науковими досягненнями в вітчизняних добре забезпечених технічними потужностями дослідницьких установах, гарантованим зростанням добробуту, політичною легітимацією та суспільною пошаною, тобто сформувати деякий еквівалент “китайської мрії для науковця”. Глибших досліджень та оцінок потребує можливий ефект від здійснення в системі вищої освіти низки реформ, спрямованих на усунення притаманних їй проблем (зазначених раніше), що в будь-якому випадку сприятимуть консолідації інтелектуального капіталу нації.

Література.

1. Радіонова І. Ф. Економічне зростання за участю людського капіталу / І. Ф. Радіонова // Економіка України. – 2009. – № 1. – с. 19 – 30.
2. Зовнішня трудова міграція населення України / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 120 с.
3. Прохоренко Н. Є. Інтелектуальна міграція: причини та чинники / Н. Є. Прохоренко // Соціопростір: міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи. – 2010. – № 1. – с. 73 – 76.
4. Пархоменко Н. Проблема міграції інтелектуальної еліти України / Н. Пархоменко // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 14. – с. 265 – 267.
5. Бараник З. П. Інтелектуальна міграція як об'єкт статистичного дослідження / З. П. Бараник, І. О. Романенко // Ефективна економіка. – 2014. – № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3096>
6. Мирончук О. «Відплив інтелекту» як фактор конкурентоспроможності в глобалізованому світі / О. Мирончук // Дослідження міжнародної економіки: зб. наук. пр. – К.: ІСЕМВ НАН України, 2011. – № 2 (67). – С. 178 – 185.
7. Оппельд Л. І. Сучасні тенденції міжнародної інтелектуальної міграції в умовах євроінтеграції / Л. І. Оппельд, А. М. Шабардіна // Ефективна економіка. – 2013. – № 3. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1871>
8. UNESCO Institute for Statistics. Education: Inbound mobility rate. Outbound mobility rate. [Electronic resource]. – Available at: <http://data.uis.unesco.org/index.aspx?queryname=173>
9. Milio, S., Lattanzi, R., Casadio, F. Brain drain, brain exchange and brain circulation. The case of Italy viewed from a global perspective. Aspen Institute Italia. – 2012. – [Electronic resource]. – Available at: [http://www.lse.ac.uk/businessAndConsultancy/LSEEnterprise/pdf/Brain-Drain-\(English\).pdf](http://www.lse.ac.uk/businessAndConsultancy/LSEEnterprise/pdf/Brain-Drain-(English).pdf)
10. The international mobility of students in Asia and Pacific. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris, 2013, 80 p.
11. Xiang, B. and Wei, S. International student migration and social stratification in China. / B. Xiang and S. Wei // Elsevier. – 2009. – pp. 513 – 522.

References.

1. Radionova, I. F. (2009), “Ekonomichne zrostantia za uchastiu liuds'koho kapitalu”, *Ekonomika Ukrainy*, vol. 1, pp. 19 – 30.
2. Libanova, E. M. (2009), *Zovnishnia trudova mihratsiia naseleння Ukrainy* [External labor migration of population of Ukraine], DP «Informatsijno-analitychne ahentstvo», Kyiv, Ukraine.
3. Prokhorenko, N. Ye. (2010), “Intelektual'na mihratsiia: prychny ta chynnyky”, *Socioprostrir: mizhdystyplinarnyj zbirnyk naukovykh prats' z sotsiologii ta sotsial'noi roboty*, vol. 1, pp. 73 – 76.
4. Parkhomenko, N. (2013), “Problema mihratsii intelektual'noi elity Ukrainy”, *Ukrainoznavchyy al'manakh*, no. 14, pp. 265 – 267.
5. Baranyk, Z. And Romanenko, I. (2014), “Migration as an object of statistical analysis”, *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 6, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3096> (Accessed 28 Sep 2015).
6. Myronchuk, O. (2011), “Brain drain" as a factor of competitiveness in a globalized world”, *Doslidzhennia mizhnarodnoi ekonomiky: zb. nauk. pr.*, vol. 2 (67), pp. 178 – 185.

7. Oppeld, L. I. and Shabardina, A. M. (2013), "Modern trends in international intellectual migration in terms of European integration", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 3, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1871> (Accessed 28 Sep 2015)
8. UNESCO Institute for Statistics (2015), "Education: Inbound mobility rate. Outbound mobility rate". Available at: <http://data.uis.unesco.org/index.aspx?queryname=173> (Accessed 28 Sep 2015)
9. Milio, S., Lattanzi, R., Casadio, F. (2012), "Brain drain, brain exchange and brain circulation. The case of Italy viewed from a global perspective". Aspen Institute, Italia. Available at: [http://www.lse.ac.uk/businessAndConsultancy/LSEEnterprise/pdf/Brain-Drain-\(English\).pdf](http://www.lse.ac.uk/businessAndConsultancy/LSEEnterprise/pdf/Brain-Drain-(English).pdf) (Accessed 28 Sep 2015)
10. The United Nations Organization (2013), "*The international mobility of students in Asia and Pacific*", United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris, France.
11. Xiang, B. and Wei, S. (2009), "International student migration and social stratification in China", *Elsevier*, pp. 513 – 522.

Стаття надійшла до редакції 29.09.2015 р.